

Sosiologiya

DOI: <https://doi.org/10.36719/3005-3137/10/237-245>

Fərrux Rüstəmov

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
Pedaqoji elmlər doktoru
Bakı, Azərbaycan
<https://orcid.org/0000-0003-2033-1678>
farrukhrustamov@gmail.com

Birinci Türkoloji Qurultayın iştirakçısı Mirzə Cabbar Məmmədşadə

Xülasə

Mirzə Cabbar Məmmədşadə (1882–1938) Azərbaycan maarifçiliyi, dilçilik və pedaqoji fikir tarixində mühüm yer tutan görkəmli ziyalıdır. İrəvanda dünyaya gələn Mirzə Cabbar uşaqlıqdan zəngin təbiət və maarifçi mühitdə formalaşmış, İrəvan Müəllimlər Seminariyasında təhsil alaraq peşəkar müəllim kimi yetişmişdir. O, XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq İrəvan, Naxçıvan və Bakı mühitlərində müəllimlik, məktəb quruculuğu, maarifçilik və ictimai fəaliyyətlə məşğul olmuş, azərbaycanlı uşaqların təhsilə cəlb edilməsində mühüm rol oynamışdır. Mirzə Cabbar ana dili tədrisinin inkişafına xüsusi önəm vermiş, teatr və xeyriyyəçilik fəaliyyəti ilə milli oyanış prosesinə töhfə vermişdir. O, Yeni Türk Əlifbası Komitəsinin fəal üzvü kimi əlifba islahatında, savadsızlığın aradan qaldırılmasında və yeni dərsliklərin hazırlanmasında mühüm xidmətlər göstərmişdir. Onun müəllifi və redaktoru olduğu onlarla dərslik uzun illər məktəblərdə istifadə edilmişdir. Birinci Ümumittifaq Türkoloji Qurultayın iştirakçısı olub. 1937-ci ildə o, əsassız ittihamlarla həbs edilərək güllələnmişdir. Mirzə Cabbarın irsi bu gün də Azərbaycan təhsil və dilçilik ənənələrinin formalaşmasında dəyərli mənbədir.

Açar sözlər: *Mirzə Cabbar Məmmədşadə, Azərbaycan maarifçiliyi, dilçilik, pedaqoji fikir tarixi, İrəvan Müəllimlər Seminariyası, Yeni Türk Əlifbası Komitəsi, dərsliklər müəllifi*

Farrukh Rustamov

Azerbaijan State Pedagogical University
Doctor of Pedagogical Sciences
Baku, Azerbaijan
<https://orcid.org/0000-0003-2033-1678>
farrukhrustamov@gmail.com

Participant of the First Turkological Congress: Mirza Jabbar Mammadzada

Abstract

Mirza Jabbar Mammadzada (1882–1938) was a prominent intellectual who occupies an important place in the history of Azerbaijani enlightenment, linguistics, and pedagogical thought. Born in Yerevan, Mirza Jabbar was shaped from an early age by a rich natural environment and an atmosphere of enlightenment. He received his education at the Yerevan Teachers' Seminary, where he developed into a professional educator. From the early twentieth century onward, he was actively engaged in teaching, school founding, educational reform, and public life in Yerevan, Nakhchivan, and Baku, making a significant contribution to the education of Azerbaijani children. Mirza Jabbar attached special importance to the development of mother-tongue instruction and contributed to the process of

national awakening through his involvement in theatre and charitable activities. As an active member of the New Turkic Alphabet Committee, he played an important role in the alphabet reform, the eradication of illiteracy, and the preparation of new textbooks. Dozens of textbooks authored or edited by him were used in schools for many years. He was also a participant in the First All-Union Turkological Congress. In 1937, he was arrested on unfounded charges and executed. Today, the legacy of Mirza Jabbar Mammadzada remains a valuable source for the development of Azerbaijan's educational and linguistic traditions.

Keywords: *Mirza Jabbar Mammadzada, Azerbaijani enlightenment, linguistics, history of pedagogical thought, Yerevan Teachers' Seminary, New Turkic Alphabet Committee, textbook author*

Giriş

Mirzə Cabbarın İrəvandakı uşaqlıq dünyası. Mirzə Cabbar Məmməd zadə 20 yanvar 1882-ci ildə İrəvan şəhərində, “fars Abbas” kimi tanınan xalq müəllimi Mirzə Abbasın ailəsində dünyaya gəlib. Onların evi İrəvanın Dəlmə bağlarının səfalı bir guşəsində – dərənin üstündə, ağacların, meyvə bağlarının və yaşıllıqların arasında yerləşirdi. Bu yerin təbiəti son dərəcə saf və cazibədar idi. Səhərlər yüngül meh yarpaqları zərifcə tərpe dir, havaya torpağın və yetişən meyvələrin xoş qoxusu yayılırdı. Cəh-cəh ilə oxuyan bülüllərin nəğmələri bağlara xüsusi bir ahəng verirdi. Bu sakitlik və gözəllik insanın ruhunu oxşayı, ona dərin bir rahatlıq bəxş edirdi. Bu gözəlliyi, pərvaz edən quşları, ətir saçan çiçəkləri Mirzə Cabbar “*pəh-pəh, nə gözəl yer, nə gözəl dağ, nə yaxşı bağ!*” – deyə heyranlıqla vəsf edirdi.

Tədqiqat

Nümunə məktəbindən seminariyaya. Atası Mirzə Abbasdan ana dili ilə yanaşı ərəb və fars dillərini öyrənən Mirzə Cabbar 1894-cü ildə İrəvan Müəllimlər Seminariyası nəzdində fəaliyyət göstərən, təhsil müddəti üç il olan birsinifli ibtidai məktəbə (nümunə məktəbi) daxil olub. Sonralar 1905-ci ildə birsinifli ibtidai məktəb ikisinfli ibtidai məktəbə çevrilib. Burada o, Axund Məmməd bəy Qazızadə və Nikolay Suvorovdan dərslər alıb. Daha sonra təhsilini İrəvan Müəllimlər Seminariyasında davam etdirib. Nizamnaməyə görə, seminariyaların nəzdində ibtidai məktəb (nümunə məktəbi) olmalı idi. İrəvan Müəllimlər Seminariyasının nəzdində ibtidai məktəb 1882-ci ildə açılıb. İlk müdiri Dmitri Popov olub. İlk tədris ilində məktəbə qəbul olunan 64 şagirddən 13 nəfəri azərbaycanlı idi. Seminariyada V.V. Dobrotin (rus dili və tarix), Axund Məmməd bəy Qazızadə (şəriət), Rəhim Xəlilov (Azərbaycan dili), A.N. Panov (riyaziyyat) və M.K. Zaalovdan (təbiət və coğrafiya) elmin sirrlərinə yiyələnib.

Mirzə Cabbarın ilk pedaqoji fəaliyyəti (1902–1906)

Seminariyanı 4 iyun 1902 -ci ildə bitirən Mirzə Cabbara ibtidai məktəb müəllimi işləmək üçün 378 sayılı Şəhadətnamə verilib Mətbuata yayılan Mirzə Cabbarın gimnaziyanı bitirməsi və 1902-ci ildə İrəvan kişi gimnaziyasına ekstren imtahan verərək şəhadətnamə alması fikri həqiqəti əks etdirmir. Şəhadətnamədə göstərilirdi ki, o, ən azı altı il ibtidai məktəbdə müəllimlik etməlidir, əks halda müəyyən məbləğdə cərimə ödəməli olacaqdır. Mirzə Cabbar pedaqoji fəaliyyətə 1902-ci ilin sentyabrında Nəhrəm kənd məktəbində başlayıb. İrəvan xalq məktəbləri direktorunun müvafiq əmrələrinə əsasən, o, 1903-cü ildə Qəmərli kəndində, 1904-cü ildə isə İmanşalı kənd məktəbində dərs deyib. 1905-ci ildən 1906-cı ilin 1 sentyabrınadək Qəmərli kənd məktəbinin nəzarətçisi vəzifəsində çalışıb.

Mirzə Cabbar Məmmədzadənin fəaliyyəti ilə bağlı çoxsaylı yazılarda onun 1906–1910-cu illərdə İbadulla bəy Muğanlinskinin İrəvanda açdığı şəxsi hazırlıq məktəbində rus dili və riyaziyyat fənlərini tədris etdiyi bildirilir. Əslində isə məktəbin sahibi Mirzə Cabbar olub. Tarixçi alim İsrail Məmmədov Ermənistan Tarix Arxivində saxlanılan sənədlərə istinad edərək yazır ki, Mirzə Cabbar 1906-cı il avqustun 29-da ailə vəziyyəti ilə əlaqədar işdən azad olunub və Daşlı küçəsi 51-də III dərəcəli məktəb açıb. Məktəbin sahibi Məmmədov Cabbar Abbaszadə, rus dili müəllimi Muğanlinski İbadulla bəy Əlinağıbəyzadə, ilahiyyat və tatar (Azərbaycan) dili müəllimi isə Məmmədov Mirzə Abbas Məmmədzadə olub. Dərslər 31 dekabr 1910-cu ildə Cabbar Məmmədovun tərtib etdiyi cədvəl üzrə keçirilmiş. 3 oktyabr 1911-ci ilə aid məlumata görə, məktəbdə 8–11 yaşlı 20 oğlan oxuyurmuş (Məmmədov, 2003,s.641).

Mirzə Cabbarın fəal şagirdlərindən olan Əziz Şərifdə həmin məktəbin Cabbar bəy Məmmədov və İbadulla bəy Muğanlinski tərəfindən saxlanıldığını bildirirdi. Bu xüsusi məktəb (pansion) yalnız bir tədris ocağı deyil, azərbaycanlıların maariflənməsi uğrunda aparılan mübarizənin mühüm sütunlarından biri idi. Sosial-siyasi çətinliklərə, maddi məhdudiyyətlərə və maarifçilik yolunda qarşıya çıxan müxtəlif maneələrə baxmayaraq, Mirzə Cabbar və İbadulla bəy azərbaycanlı uşaqların dövlət məktəblərinə, xüsusilə də gimnaziyalara sistemli şəkildə hazırlanmasına böyük töhfə verirdilər. Onların fəaliyyəti dövrün maarifçilik ruhunun və millətsevərliyin parlaq nümunəsi idi.

İrəvan Müəllimlər Seminariyasının Azərbaycan dili müəllimi

Mirzə Cabbar pansionda (xüsusi məktəbdə) işləyərkən 1907-ci ildə Qafqaz Təlim Dairəsinin popeçiterlinin 20844 sayılı əmri ilə müvəqqəti olaraq (sınaq müddəti) seminariyaya Azərbaycan dili müəllimi təyin olunur (Tarverdiyeva, 1992,s.4). 23 may 1908-ci ildə Mirzə Cabbar İrəvan Müəllimlər Seminariyasının müəllimlər şurasında (pedaqoji şurada) yoxlamadan keçirilir “aşağı və orta tədris müəssisələrində tatar (Azərbaycan) dili müəllimi” (Vəsiqə № 672) adını alır və kollej katibi (X dərəcə) rütbəsi verilir. Sual olunur? Onun Azərbaycan dili müəllimi olması üçün belə bir yoxlamaya ehtiyacı var idimi? Unutmayaq ki, Mirzə Cabbar seminariyanı bitirəndə ona ibtidai məktəb müəllimi statusu verilmişdi. Həmin Şəhadətnamə ilə onun orta təhsil müəssisələrində (progimnaziya, gimnaziya, real məktəb və s.) və seminariyalarda müəllim işləmək hüququ yox idi. S.M.Qənizadə və H.B.Mahmudbəyov Aleksandrovski Müəllimlər İnstitutunu bitirsələr də onlara hətta belə şəhər məktəblərində işləməyə təyinat verilməmişdi (Məmmədova, 2015,s.29-31). M.Ə.Eləxanov da Azərbaycan dili müəllimi işləmək üçün Tiflisdə eksterni imtahan vermişdi. Sovet hakimiyyətinin 20-30-cu illərində bu ənənə davam etdirilmiş, seminariyanı bitirənlərə “orta məktəb müəllimi” adı verilmişdi. Əgər belə olmasaydı onlar ümumtəhsil məktəblərində, pedaqoji texnikumlarda və ali pedaqoji məktəblərdə dərs deyə bilməzdilər. 1907-ci ildən seminariyada Azərbaycan dili müəllimi kimi fəaliyyətə başlayan Mirzə Cabbara 1911-ci ildə titulyar müşavir rütbəsi verilib.

Birinci Dünya müharibəsi dövründə çar Rusiyası İrəvan Müəllimlər Seminariyasını sərhəd şəhəri olan İrəvandan Armavirə köçürməli olub. Bu səbəbdən də seminariyanın Azərbaycan dili müəllimi Mirzə Cabbar da həmin şəhərə köçmək məcburiyyətində qalıb. Mirzə Cabbar 1915-ci ilin yanvarından həmin ilin iyununa kimi “*böyük imarətləri, enli küçələri, dövlət dükanları, ticarət idarələri, milyonçuları, teatr, məscid, minarə və məktəbləri olan, daha çox inqışların olduğu*” Armavirdə yaşamalı və fəaliyyət göstərməli olub. Həmin dövrdə İrəvanda vəziyyət çox qarışıq idi,

təhlükəsizlik tədbirlərinə əməl etməmək itaətsizlik sayılırdı. İrəvanın gələcəyini “*çox həyacanlı və qanlı görün*” Mirzə Cabbar da atası Mirzə Abbasi, həyat yoldaşı Nəcibəni və üç övladını Buxaraya yola salmalı olur. Özü isə az sonra Bakıya, oradan isə Armavirə yola düşür.

1915-ci il yanvarın 20-də saat 24-də Bakıdan Armavirə yola düşən və oraya ayın 21-də gecə saat 9-da çatan Mirzə Cabbar həmin axşamı seminariyanın binasında gecələyir, səhər özü kimi bir müəllimin evini ayı 30 manata kirayə götürür” (Tarverdiyeva, 1992, s.5).

Həmin illərdə seminariyanın tədris həyatı o qədər də fərəhli olmayıb. Seminariya üçün ayrılan sinif otaqlarının az və darısqal olması, müəllimlərin heç də hamısının Armavir şəhərinə gəlməməsi tədrisin səviyyəsinin aşağı düşməsinə səbəb olmuşdu. Bu səbəbdən də Mirzə Cabbar Azərbaycan dili ilə bərabər, şəriət və rus dili fənlərini tədris etmək məcburiyyətində qalmışdı. Dərslərin boş keçməsi və ya əvəz edilməsi Mirzə Cabbarı ciddi narahat edirdi.

Mirzə Cabbar A.Şaiqə ünvanladığı 21 fevral 1915-ci il tarixli məktubda bildirir ki, buranın ab-havası mənim ilə düz gəlmədi. Yaxşıca naxoşladım. Amma qardaşım, qürbət ilə nazaslıq bir-birini tamamlayır. Müəllim yoldaşlarımızdan birisi bir aydır ki, bəstəri-naxoş olub. Havası çox pisdir. Hərgah yaxşı olmasam yenə İrəvana qayıdacağam. Çünki, deyirlər, bahar fəsli buranın havası daha da xarab olur (Şaiq, 1978, s.457).

Mirzə Cabbarın 2 mart 1915-ci ildə dostuna ünvanladığı məktubdan aydın olur ki, xəstələnməsinə, ailəsindən və qoca atasından uzaq düşməsinə baxmayaraq həmin ilin iyun ayının əvvəlinə kimi Armavirdə seminariyada müəllim işləyib. Məktubunda seminariyada dərslərin iyunun 5-də yekunlaşacağını bildiren Mirzə Cabbar tətildən (yay tətili nəzərdə tutulur -R.F.) sonra Armavirə qayıtmayacağını bildirir (Şaiq, 1978, s.459).

Maarifçilik və xeyriyyəçilik missiyası

Mirzə Cabbar İrəvanda ictimai-siyasi fəallığı, maarifçilik və xeyriyyəçilik təşəbbüsləri ilə seçilən, azərbaycanlıların hüquqlarını cəsarətlə müdafiə edən, fanatizm, cəhalət və nadanlıq açıq şəkildə tənqid edən ziyalılardan biri olub. O, həm rus, həm də erməni dairələrinin azərbaycanlılara qarşı törətdikləri haqsızlıqlara susmamış, baş verən ədalətsizliklərə biganə qalmamışdır. Onun maarifçilik və milli oyanış uğrunda apardığı mübarizə rəsmi dairələri ciddi narahat etdiyindən 26 oktyabr 1912-ci ildə İrəvan jandarm idarəsinin 10 nəfərlik heyəti onun evində axtarış aparmışdır. Lakin bu təzyiqlər onun mövqeyini dəyişməmiş, əksinə, maarifçilik, milli özünüdərk və hüquqi mübarizəsinə daha böyük əzm qatmışdır.

Onun maarifçilik konsepsiyasında teatr fəaliyyətinin təşkili və xeyriyyə cəmiyyətinin yaradılması mühüm rol oynayır. Həm Xəlil müəllimin, həm də Mirzə Cabbarın Abdulla Şaiqə yazdıqları məktublardan aydın olur ki, İrəvanda teatr işlərinin canlanmasında onun diqqətəlayiq xidmətləri olmuşdur. 1896-cı il dekabrın 8-də İrəvan ziyalılarından M.F.Axundovun “Müsyö Jordan və dərviş Məstəli şah” komediyasını səhnələşdirməsindən sonra o, teatr fəaliyyətini daha da genişləndirərək şagirdləri ilə birlikdə “Hacı Qara” komediyasını tamaşaya hazırlamışdı. Təəssüf ki, Mirzə Cabbara “canım, bu işdən əl çək”, “müsəlman uşaqlarını professor edəcəksən” – deyən “beş-altıüzlü insanların” polisə xəbər verməsi nəticəsində tamaşanın nümayişi mümkün olmamışdır.

Seminariyada çalışdığı illərdə Mirzə Cabbar tələbələrə birlikdə yay aylarında Dilicana səfərlər edir, həm istirahət, həm də maarifçilik məqsədi daşıyan yığıncaqlar təşkil edirdi. Bu fəaliyyət təkcə müəllimlik borcunun deyil, həm də maarifçi-vətəndaş məsuliyyətinin təzahürü idi.

Mirzə Cabbarın Abdulla Şaiqə 22 iyun 1912-ci ildə yazdığı məktubdan aydın olur ki, o, Dilicanda istirahətdə olarkən məktəblərin xeyrinə teatr tamaşası təşkil etmək istəmiş, lakin burada da qaraguruhçular və polis bu işə mane olmuş, biletlərin satışına icazə verilməmişdir.

Həmin il Dilican yaylasında istirahət edən Məmməd Qarayev, Abdulla bəy Sübhanverdixanov, İsmayılğa Mustafayev, Əsgərağa Axundov və Mirzə Cabbarın iştirakı ilə S.M.Qənizadənin “Axşam səbri xeyir olar” pyesi tamaşaya qoyulmuşdur. Tamaşanın sonunda İrəvan Müəllimlər Seminariyasının tələbələrindən ibarət xor Mirzə Ələkbər Sabirin şeirlərini ifa etmiş, xora rəhbərlik edən Mirzə Cabbar özü də tar çalmışdır. Yığılan vəsait və ianələr Sabirin “Hophopnamə”sinin nəşrinə göndərilmişdir.

Mirzə Cabbar təhsil tariximizdə həm də məktəb qurucusu kimi xatırlanır. O, həyatını təhlükəyə ataraq Məmməd Axundovla birlikdə məscidlər yanında fəaliyyət göstərən dörd məktəbin müəllimlərini razı salaraq “məktəbi-xeyriyyə” adlı müəzzəm bir darüelm yaratmışdı. Təəssüf ki, qaraguruhçuların təzyiqi nəticəsində məktəb iki aydan sonra fəaliyyətini dayandırmağa məcbur olmuşdur (Məmmədzadə, 1912). A. Şaiqə yazdığı məktubda o, qarşılaşdığı çətinlikləri belə təsvir edirdi: “Dünən qara, nadan camaatdan bir neçəsi – bilmirəm hansı uzunqara, bədbəxt, binsəfa adamın iğvası ilə gəlib mənim yanıma mərekə salıblar. Deyirlər ki, siz bizim uşaqların tərbiyəsini xarab edəcəksiniz, qoymarıq bu məktəb başa gəlsin... Amma mən olduğum var, bu işdən qayıdacağım yoxdur... Ah, bu alınmıma, qələmbaxlı mollaların əlindən dad!” (...).

Mirzə Cabbar “məktəbi-xeyriyyə”də tədrisi Bakıdakı “Səadət” məktəbinin proqramı əsasında qurmağı, təlimi yeni üsullarla təşkil etməyi, ilahiyyat fənləri ilə yanaşı dünyəvi fənlərin də tədrisini təmin etməyi, ana dili dərslərini isə A.Şaiqin “Uşaq gözlüyü” kitabı əsasında keçməyi planlaşdırırdı. 300-ə yaxın şagirdi əhatə edən dörd məktəbin müəllimləri əvvəlcə bu təkliflə razılaşsalar da, sonradan dini təhsilə üstünlük verərək ənənəvi tədrisə qayıtdılar. Məktəbin bağlanması səbəbini Mirzə Cabbar “bu cür ali və mədəni təşəbbüsün intihasına çalışan naşı insanların gözlərinin kor olması” ilə izah edirdi.

Mirzə Cabbarın Naxçıvan həyatı

İrəvan Müəllimlər Seminariyası 1918-ci ildə daşnaklar hakimiyyətə gəldikdən dərhal sonra bağlandığına görə Mirzə Cabbar ailəsi ilə birgə Naxçıvana köçür və burada ali ibtidai məktəbdə Azərbaycan dili, rus dili və coğrafiya müəllimi kimi pedaqoji fəaliyyətini davam etdirir. Həmin dövrdə həm İrəvanda, həm də Naxçıvanda azərbaycanlı əhali erməni daşnaqlarının hücumlarına məruz qalmışdı. Erməni vəhşiliklərinin qarşısını almaq məqsədilə İrəvan Müsəlman Milli Şurası ciddi fəaliyyət göstərirdi. Milli Şuranın sədri Əli xan Makinski, katibi isə Cabbar Məmmədzadə idi (Mustafa, 2018). O, Milli Şurada həm də Naxçıvanı təmsil etmişdir (Rəhimovlu, 2020).

Mirzə Cabbar və Yeni Türk Əlifbası Komitəsi

21 sentyabr 1922-ci ildə Azərbaycanda əlifba və yazı qrafikasının dəyişdirilməsi, yeni əlifbanın yaradılması və tətbiqi məqsədilə S.Ağamalıoğlu'nun rəhbərliyi ilə Yeni Türk Əlifbası Komitəsi (AYTƏK) təşkil edildi. Mirzə Cabbar bu komitənin fəaliyyətində səmərəli iştirak etmiş, 1924-cü ildə Azərbaycan Yeni Əlifba Komitəsinin qəzalar üzrə şöbə müdiri vəzifəsinə təyin olunmuşdur. O, komitənin iclaslarında müntəzəm olaraq iştirak edib, Azərbaycan dilinin saflığı uğrunda mübarizə apararaq Osmanlı şivəsinə qarşı çıxıb, əlifbada səğir nunun (ڭ) saxlanılmasının tərəfdarı olub, mübahisəli məsələlərin həllində yekun söz söyləyənlərdən biri olub.

AYTƏK Rəyasət Heyətinin 23 oktyabr 1925-ci il tarixli iclasında komitənin nəşriyyat şöbəsinin gələcək fəaliyyətinin planlaşdırılması məqsədilə Fərhad Ağazadə, Bəkir Çobanzadə, T. Hüseynov və Məmməd Səid Ordubadinin iştirakı ilə yaradılan xüsusi komissiyaya Mirzə Cabbar sədr seçilmiş, savadsızlığın ləğvi məqsədilə nəşr edilən onlarla dərslik və dərs vəsaitinin, uşaq ədəbiyyatı nümunələrinin hazırlanmasına, müxtəlif kitab və broşürlərin nəşrinə mühüm töhfə vermişdir.

AYTƏK-in 9 fevral 1923-cü ildə keçirilən 19-cu iclasında Mirzə Cabbar Məhəmmədzadə Fərhad Ağazadənin “Nə üçün ərəb hərfləri türk dilinə yaramır” kitabının məziyyətləri və əhəmiyyəti ilə bağlı çıxışından sonra kitabın 1500 nüsxə ilə yenidən çap edilməsi qərara alınır (İsaxanlı, 2011, s.69).

Mirzə Cabbar əvvəllər Yeni Əlifba Komitəsinin orqanı olan “Yeni yol qəzetinin” fəal yazarlarından olmuşdur. “Yeni yol” qəzeti 1929-1939-cu illərdə nəşr olunub. 1925-ci ilə kimi Yeni Əlifba Komitəsinin, 1925-ci ildən isə Azərbaycan KP MK-nın orqanı olub. 1922-1924-cü illərdə həftəlik, 1925-1939-cu illərdə gündəlik qəzet olub. T.Hüseynov “Sıfı mübarizədəki qalibiyyətin 10 ili” [Yeni yol, 1932, s.12] məqaləsində onun fəaliyyətini yüksək dəyərləndirmişdir, onu yeni əlifba ilə ilk kitab tərtib etmiş yeni əlifba mübarizələrindən biri kimi səciyyələndirmişdir.

F.Ağazadə və S.S.Axundovla birlikdə “Yeni Türk əlifbası” (1922, 1923, 1924, 1926) kitabının nəşrinə nail olmuşdur. Kitabın 1924 və 1926-cı il nəşrlərinin hazırlanmasında S.S.Axundovun əvəzinə Səkinə Axundzadə iştirak etmişdir. 1924-cü ildə Yeni Türk Əlifbası Komitəsi tərəfindən onun “Самоучитель тюркского языка по арабскому и новому алфавитам” (“Türk dilinin danışmasını

və oxuyub yazmasını ərəb və yeni əlifbalarla öyrədən kitab”) adlı 112 səhifəlik dərsliyi çap olunmuşdur. 1926-cı ilə qədər Mirzə Cabbarın “Самоучитель тюркского языка” (“Türkcə öyrədən”) dərs vəsaiti beş dəfə (1922,1923,1924, 1925,1926) nəşr edilmişdir.

Sonrakı illərdə də Mirzə Cabbar dərslik yaradıcılığı sahəsində fəaliyyətini davam etdirərək aşağıdakı kitabların nəşrinə nail olmuşdur: “Türkcə dərs kitabı” (I dərəcəli məktəblər üçün) -1929, 1930, 1931-ci illər; “Türkcə dərs kitabı” (I və II tədris illəri üçün, F. Qasımbəyli ilə birlikdə) – 1927, 1928-ci illər; “Türkcə dərs kitabı” (II dərəcəli rus məktəbləri üçün) -1930-cu il. Mirzə Cabbar həm birinci, həm də İkinci dərəcəli məktəblər üçün hazırlanan dərsliklərin, o cümlədən türk məktəblərinin 5-ci və 6-cı sinifləri üçün nəzərdə tutulan “Учебник по русскому языку” dərsliyinin müəlliflərindən biri olub. Həmin dərsliyi o, A.N.Makinskaya və V.L.Arxaşovla birlikdə yazıb. 1931-ci ildə Q.Qasımbəyli ilə birlikdə “Türkcədən iş kitabı”(III-IV siniflər üçün), 1932-ci ildə III, V,VI siniflər və VII illik məktəblərin son qrupu və rus məktəblərinin 4-cü sinifləri üçün “Türkcədən iş kitabı” və “Türk dili dərsləri”, “1-ci tapşırıq” kitabları nəşr edilib. 1933-cü ildə Q.Qasımbəyli ilə onun qeyri-türk məktəblərinin III, IV, V sinifləri üçün “Türk dili”, 1936-cı ildə Q.Qasımbəyli ilə onun qeyri-türk məktəblərinin 3-cü, 5-ci, 6-cı, 7-ci və 8-ci sinifləri üçün “Türk dili” dərsliyi nəşr olunur.

Onun redaktorluğu ilə onlarla dərslik və dərs vəsaiti, o cümlədən R. Yusifzadənin rus dilindən tərcümə etdiyi “Lenin yolu ilə” (1926), Əli Rəğibin tərcümə etdiyi “Fırqə savadı” (1926) kitabları nəşr olunub. T.Hüseynov M.Cabbarı yeni əlifba ilə birinci kitab tərtib etmiş mübariz kimi təqdim edir (“Yeni yol”, 1932, s.12).

Mirzə Cabbarın 1926-cı ildə Bakıda keçirilən Birinci Ümumittifaq Türkoloji Qurultaya Azərbaycandan dəvət olunan 23 nəfərdən biri kimi iştirakı (Perviy Vsesoyuzniy Tyurkolojişeskiy syezd, 1926, s.425) onun dil mütəxəssisi, dərsliklər müəllifi, əlifba məsələsinə dərinədən bələd olan və yüksək nüfuza malik bir şəxs olduğunu təsdiq edir. Həmin dövrdə o, Azərbaycan Dövlət Universitetində müəllim vəzifəsində çalışırdı.

Keçən əsrin 20-ci illərində və 30-cu illərin əvvəllərində Mirzə Cabbarın imzası ilə nəşr olunan 20-dən çox dərslik işıq üzü görüb. Onun dərslik yaratmaq sahəsində xeyli təcrübəsi vardı. 1907-ci ildə Tiflisdə “Qeyrat” mətbəəsində Mirzə Qəmərinski, Nərimanbəyov, Şahtaxtinski, Rəcəbov, Qaziyevlər, Şəfəbəyov, Sultanov, Mirzə Ələkbər Mirzəzadənin müəllifliyi ilə nəşr olunan “Ana dili” dərsliyinin (2-ci və 3-cü kitab) hazırlanmasında o da iştirak etmişdi (Rüstəmov, 2021, s.108). Özünün “Türki-Azərbaycan dilinin xod-amuz kitabı” (İrəvan, 1913), “Azərbaycan türklərinin rusca oxumaq, yazmaq və danışmaq öyrənməsi üçün müfəd bir düsturüləməldir ” (İrəvan, 1913), “Samouçitel russkoqo yazıka dlya persiyan” (Tiflis, 1917) kitabları nəşr olunmuşdu. Onun Azərbaycan dilini sərbəst öyrənən ruslar üçün nəzərdə tutulan kitabı müxtəlif illərdə 13 dəfə nəşr olunub.

Mirzə Cabbar İrəvanda yaşayanda Bakı və Tiflisdə fəaliyyət göstərən azərbaycanlı ziyalılarla sıx əlaqə saxlamışdır ki, bu münasibətlər də onun intellektual fəaliyyətinin genişlənməsinə, elmi axtarırlarının, maarifçilik fəaliyyətinin və ictimai nüfuzunun formalaşmasına əhəmiyyətli təsir göstərmişdir.

Mirzə Cabbarın 1911-ci ildə İrəvanda tanış olduğu görkəmli Azərbaycan ədibi Abdulla Şaiqlə yaxın dostluq münasibətləri olmuş və ona ünvanladığı məktubların sayı 25-ə çatmışdır. Mirzə Cabbar məktublarında A.Şaiqə “sevgili, məhəbbətli qardaşım”, “mehriban qardaşım” kimi müraciətlər edir, A.Şaiq isə onu “*mən, sən – ikimiz də bir canıq*” ifadəsi ilə əqidə, məslək və can yoldaşı hesab edirdi. Bu məktublar yalnız iki ziyalının şəxsi və yaradıcılıq əlaqələri kimi deyil, həm də həmin dövrün ictimai-siyasi, elmi-mədəni və maarifçilik mühitinin öyrənilməsi baxımından mühüm mənbə funksiyasını yerinə yetirir. Məktublarda dövrün ədəbi prosesləri, maarifçilik təşəbbüsləri, mədəni inteqrasiya meyilləri və intellektual müzakirələri əks etdirən zəngin faktoloji material toplanmışdır.

Mirzə Cabbar A. Şaiqə ilk məktubunu 14 sentyabr 1911-ci ildə, sonuncu məktubunu isə 29 may 1915-ci ildə İrəvanda yazmışdır. Məktubların 20-si İrəvanda, biri Dilicanda, dördü isə Armavir şəhərində qələmə alınmışdır.

Mirzə Cabbar Şaiqin “Gülzar”, “Gülşəni-ədəbiyyat”, “Uşaq gözlüyü”, “Gözəl bahar”, “Bədbəxt ailə” və digər əsərlərini yüksək qiymətləndirir, onları tərtib etdiyi proqram və dərsliklərə daxil edirdi.

Ali təhsil, pedaqoji fəaliyyət və elmi dərəcə

Ali təhsilini Azərbaycan Dövlət Universitetinin Şərq fakültəsində alan Mirzə Cabbarın pedaqoji fəaliyyəti ilk vaxtlar Azərbaycan Dövlət Universiteti, Azərbaycan Pedaqoji İnstitutu, Azərbaycan Politeknik İnstitutu və M.Qədirli adına Əczaçılıq Texnikumu ilə bağlı olmuş, bu təhsil müəssisələrində Azərbaycan və rus dili müəllimi işləmişdir. 19 iyun 1930-cu ildə Azərbaycan Dövlət Universiteti ləğv edildikdən sonra onun bazasında dörd institut təşkil edilmiş və onlardan biri də Ticarət-Kooperativ İnstitutu (indiki Azərbaycan İqtisad Universiteti) olmuşdur. Mirzə Cabbar 1932-ci ilin sentyabrından 10 oktyabr 1937-ci ilədək həmin institutda Dillər kafedrasının müdiri və dosent vəzifəsində çalışmışdır. O, dövrün görkəmli şəxsiyyətləri — Hüseyn Cavid, Cəlil Məmmədquluzadə, Abdulla Şaiq, Fərhad Ağazadə, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev, Nəcəf bəy Vəzirov, Bəkir Çobanzadə və Vəli Xulufu ilə sıx yaradıcılıq və elmi əməkdaşlıq etmişdir.

Bəzi məqalələrdə Ə.Cəfərzadənin araşdırmalarına istinad edərək “Azərbaycanda tədris metodikası tarixi” əsərinə görə 1937-ci ildə ona pedaqoji elmlər doktoru elmi dərəcəsi və professor elmi adı verildiyi bildirilir. Ə. Cəfərzadənin 1968-ci ildə “Azərbaycan” jurnalında dərc etdirdiyi “Sübhün şəfəqlərinə qədər” (Cəfərzadə, 1968, s.196-206) məqaləsində Mirzə Cabbarın pedaqoji elmlər doktoru dərəcəsi almasından deyil, “böyük elmi əsərlərinə görə professor” elmi adına layiq görülməsindən bəhs olunur. Həmin dövrdə elmi-pedaqoji fəaliyyətə görə, dissertasiya işi müdafiə etmədən də dosent və professor elmi adları verilirdi. Bununla belə, Mirzə Cabbarın elmi-pedaqoji və ədəbi fəaliyyətini araşdıran akademik Abbas Zamanov (Zamanov, 1973), dos.Kövsər Tarverdiyeva (Tarverdiyeva, 1992), Fazil Rəhmanzadə (Rəhmanzadə, 1977, s.122) və prof. Məmməd Qazıyevin (Qazıyev, 1982) araşdırmalarında, eləcə də onun Dövlət Təhlükəsizliyi Xidmətinin arxivində saxlanılan istintaq materiallarında (DTX-nin arxivi. Məmmədov Cabbar Abbas oğlunun istintaq qovluğu) pedaqoji elmlər doktorluğu dissertasiyası müdafiə etməsi və professor elmi adı alması barədə hər hansı məlumat yoxdur. İstintaq materiallarında onun elmi dərəcəsi yalnız dosent kimi göstərilir. Qeyd edək ki, pedaqoji sahədə ilk doktorluq dissertasiyasını Əhməd Seyidov 1947-ci il 11 dekabrda RSFSR PEA-nın Pedaqogikanın Nəzəriyyəsi və Tarixi Elmi-Tədqiqat İnstitutunda müdafiə etmişdir. Mirzə Cabbarın Ermənistan Demokratik Respublikası Parlamentinin I çağırış deputatı olması fikri də həqiqəti əks etdirmir.

Mirzə Cabbar ali və orta ixtisas təhsil müəssisələrində tanınmış Azərbaycan dili müəllimi kimi fəaliyyət göstərmişdir. Onun yüksək metodik hazırlığı və dil öyrətmə bacarığı sayəsində “Pançatantra”nın tədqiqatçısı, akademik A. Şoray da daxil olmaqla, Moskva, Kiyev və Leninqraddan gəlmiş onlarla mütəxəssisə Azərbaycan dili uğurla öyrədilmişdir.

Həbs, ittiham, güllələnmə və bəraət

10 oktyabr 1937-ci ildə Azərbaycan SSR NKVD-nin 1-ci bölməsinin rəisi S. Zikovun qəbul etdiyi qərara əsasən, 1666 nömrəli orderlə Mirzə Cabbar həbs olunur. Həbsin səbəbsiz olmadığı istintaq sənədlərindən də aydın olur. Belə ki, B. Çobanzadə, S. Vəzirov, X. S. Xocayev, B. Tixomirov və Ə. Qubaydullinin ifadələrində Mirzə Cabbarın “millətçi və əksinqilabçı təşkilatın” üzvü kimi adı çəkilirdi.

13 noyabr 1937-ci ildə 12493 nömrəli cinayət işinin araşdırılmasını həyata keçirən 1-ci bölmənin rəisi S. Zikov Cabbar Abbas oğlu Məmmədovu “əksinqilabi pantürkist təşkilatın” üzvü olmaqla, Sovet hakimiyyətinə qarşı silahlı müqavimət göstərən qruplarda iştirak etməkdə, həmçinin xarici kəşfiyyat orqanları ilə sıx əlaqədə olmaqla ittiham edir və onun Azərbaycan SSR CM-nin 21/64, 21/70 və 68-ci maddələri ilə məsuliyyətə cəlb olunması barədə qərar qəbul edir (DTX-nin arxivi). Həbs müddətində o, müstəntiq tərəfindən cəmi dörd dəfə sorğu-suala tutulur (Cəfərzadə, 1968, s.238) və hər dəfə də ağır fiziki təzyiq və amansız işgəncələrə məruz qalır.

Həbs olunduğu zaman Mirzə Cabbar Xalq Təsərrüfatı İnstitutunda Dillər kafedrasının müdiri vəzifəsində çalışırdı.

İstintaq materiallarında onun ailə tərkibi aşağıdakı kimi göstərilmişdir: həyat yoldaşı Nəcibə (40 yaş), oğulları Kamal (24 yaş) və Cəlal (18 yaş), qızları Fəridə (25 yaş) və Naibə (24 yaş).

Fiziki təzyiqlərə və amansız işgəncələrə tab gətirə bilməyən, “vahid pantürkist dövlətin yaradılmasını vacib hesab edən” Mirzə Cabbar pantürkist təşkilatın məqsədi və vəzifələri barədə müstəntiqin sualına belə cavab vermişdir: “B.Çobanzadənin sözlərindən mənə məlumdur ki, əksinqilabçı pantürkist təşkilatın fəaliyyəti bütün Sovet ərazisinə yayılıb və Azərbaycan, Krım, Tatar və Mərkəzi Asiya bölgələrində yaşayan türk-tatar xalqlarını birləşdirərək SSRİ ərazisində vahid pantürkist dövlət yaratmağı qarşısına məqsəd qoymuşdur” (Qasımov, 2019, s.315).

15 noyabr 1937-ci ildə açılmış 12493 nömrəli cinayət işinə əsasən, Məmmədov Cabbar Abbas oğlu Azərbaycan SSR CM-nin 73, 64, 70 və 631-ci maddələri ilə ittiham olunmuşdur. İttiham aktında göstərilirdi ki, 1882-ci il təvəllüdlü, azərbaycanlı, SSRİ vətəndaşı, partiyasız, 1919-cu ildə Naxçıvan vilayətində Müsavatın işçisi olmuş, 1920-ci ildə Azərbaycan Fövqəladə Komissiyası (Az.F.K.) tərəfindən həbs edilmiş, sonuncu həbsi ərəfəsində Bakıda ali təhsil müəssisəsində dosent vəzifəsində çalışan Məmmədov Cabbar Abbas oğlu aşağıdakı maddələrlə ittiham edilir:

1. SSRİ-dən silahlı yolla ayrılmanı və vahid türk-tatar dövlətinin yaradılmasını planlaşdıran ümumrusiya əksinqilabçı pantürkist təşkilatın üzvü olmaq;
2. Əksinqilabçı pantürkist təşkilata yeni üzvlərin cəlb olunmasını həyata keçirmək;
3. ÜK(b)P və Sovet hökumətinin rəhbərlərinə qarşı terror aktlarının təşkili ideyasını tam şəkildə bölüşmək;
4. Türkiyə və İran kəşfiyyat orqanlarına məxfi məlumatlar ötürmək.

Azərbaycan SSR CM-nin göstərilən maddələri ilə ittiham olunan C. Məmmədovun işi baxılması üçün SSRİ Ali Məhkəməsinin Hərbi Kollegiyasına göndərilir.

1938-ci il 1 yanvar tarixində SSRİ Ali Məhkəməsinin Hərbi Kollegiyasının hazırlıq iclası keçirilir və işə qapalı iclasda, şahidlər çağırılmadan, müdafiə və ittiham tərəfinin iştirakı olmadan baxılması barədə qərar qəbul olunur; həbs-qəti imkan tədbiri isə dəyişdirilmir.

2 yanvar 1938-ci ildə Hərbi Kollegiyanın səyyar sessiyasının qapalı iclasında Cabbar Məmmədovun işinə baxılır. O, istintaq zamanı verdiyi ifadələri təsdiq edir və məhkəmədən ona qarşı mərhəmət göstərilməsini xahiş edir.

SSRİ Ali Məhkəməsinin Hərbi Kollegiyasının 2 yanvar 1938-ci il tarixli hökmü ilə Məmmədov Cabbar Abbas oğlu əmlakı müsadirə olunmaqla güllələnmə cəzasına məhkum edilir və hökm elə həmin gün icra olunur.

9 aprel 1938-ci ildə həyat yoldaşı Nəcibə Əlinağı qızı Məmmədova (1901-ci il təvəllüdlü, İrəvan qəzasının Akara kəndində anadan olmuşdur) “*vətən xaininin həyat yoldaşı*” kimi 8 il müddətinə həbs edilərək İslah-Əmək Düşərgəsinə göndərilir. Mirzə Cabbarın qızı Fəridə və oğlu Cəlal isə “xalq düşməninin övladları” kimi həbs olunurlar. Fəridə anası ilə birlikdə sürgün edilir. Cəlal 50 günlük həbsdən sonra azad olunsada, uzun müddət siyasi təqiblərə məruz qalır.

SSRİ Ali Məhkəməsi Hərbi Kollegiyasının 8 avqust 1956-cı il tarixli qərarı ilə Nəcibə Əlinağı qızı Məmmədovaya, 25 iyun 1957-ci il tarixli qərarı ilə isə Cabbar Abbas oğlu Məmmədova bəraət verilmişdir.

Nəticə

Azərbaycanın görkəmli ziyalısı, işıqlı insan, I Türkoloji qurultayın nümayəndəsi Mirzə Cabbar ali və orta ixtisas təhsil müəssisələrində tanınmış Azərbaycan dili müəllimi kimi fəaliyyət göstərmişdir. Onun yüksək metodik hazırlığı və dil öyrətmə bacarığı sayəsində təhsil müəssisələrində Azərbaycan dili uğurla öyrədilmişdir. Lakin dövrünün amansız repressiyası onu həyatdan almışdır. Hazırda Bakı şəhərinin Yasamal rayonunda yerləşən küçələrdən biri Mirzə Cabbar Məmmədovun adını daşıyır. Mirzə Cabbar kimi maarifçi və dilçi ziyalıların irsinin araşdırılması yalnız keçmişimizi anlamağa deyil, həm də müasir dilçilik və tədris ənənələrimizin sağlam təməllərlə inkişafına xidmət etdiyi üçün xüsusi əhəmiyyət daşıyır.

Ədəbiyyat

1. Babayev, A. (2006). Türksöyün birlik səsi. Bakı, Təhsil. s.238-240
2. Cəfərzadə, Ə. (1968). Sübhün şəfəqlərinə qədər//”Azərbaycan” jurnalı. №4, s.196-206
3. DTX-nın arxivi. Məmmədov Cabbar Abbas oğlunun istintaq qovluğu. PR №27098
4. İsaخانlı, İ. (2011). Azərbaycanda latın əlifbasına keçid və Fərhad Ağazadə. Bakı, Xəzər Universiteti nəşriyyatı.
5. Qasimov, C. (2019). Birinci Türkoloji Qurultay: şahidlər və şəhidlər (red. M. İmanov ; ön söz N. Cəfərov). Bakı, Gənclik. s.315-325
6. Qaziyev, M. (1982). Xalq müəllimi// ”Bakı” qəzeti 30 yanvar.
7. Hacı Məmmədzadə, M.A. (1912). İrəvanda məktəbi-xeyriyyə barəsində. “İqbal” qəzeti., 14 oktyabr, №185.
8. Məmmədov, İ. (2003). Tariximiz, torpağımız, taleyimiz. Bakı, Adıloğlu.
9. Məmmədova, G. (2015). Pedaqoji irsimizdən: Sultan Məcid Qənizadə. Bakı, Elm və təhsil.
10. Mustafa, N. (2018). İrəvan quberniyasında azərbaycanlıların müqavimət hərəkəti və AXC-nin xilaskarlıq missiyası / “Xalq” qəzeti 28 may, s.4.
11. Rəhimoğlu (Quliyev), M. (2020). Maarifçi və ictimai xadim Mirzə Cabbar Məhəmmədovun ömür yolu haqqında qeydlər. 525-ci qəzet. 10 yanvar
12. Rəhmanzadə, F. (1977). Gözəlliyə açılan pəncərə. Bakı, Gənclik.
13. Rüstəmov, F. (2021). İrəvan müəllimlər seminariyası və onun məzunları. Bakı, Elm və təhsil.
14. Rüstəmov, F. (2024). İrəvan kişi gimnaziyası və onun azərbaycanlı məzunları. Bakı, Elm və təhsil.
15. Şaiq, A. (1978). Əsərləri. V cild, Bakı, s.457.
16. Şükürov, S. (1990). Gəncə məktəblərinin tarixindən. Bakı, Maarif.
17. Tarverdiyeva, K. (1992). Məslək dostları. Bakı, Azərənəşr.
18. “Yeni yol” (1932) qəzetinin 10 illik yubiley nömrəsi: oktyabr. Bakı, Azərənəşr. s.12
19. Zamanov, A. (1973). Sabir və müasirləri. Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı.
20. Perviy Vsesoyuzniy Tyurkoloqicheskiy syezd (1926). Stenoqraficheskiy syezd. 26 fevralya – 5 marta .

Daxil oldu:19.01.25

Qəbul edildi: 05.03.25